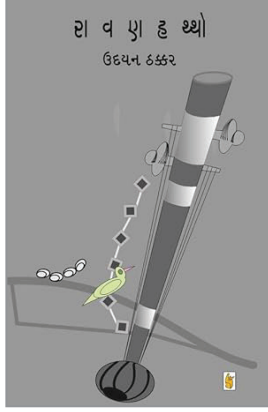

વિસ્મય અને વિદગ્ધતાની જુગલબંધી

‘રાવણહથો’ (૨૦૨૨) – ઉદયન ઠક્કર

આજે જ્યારે ચારેકોર અલ્પપ્રાણ અને નિષ્પ્રાણ કવિતાની ગિરદી જોવા મળે છે ત્યારે એની બહાર, પોતાની કેડી પર ચાલતા જે બેચાર કવિઓની સપ્રાણ કવિતા સાથે ચાલવાનું ગમે છે એમાં એક ઉદયન ઠક્કર છે. વિસ્મય અને વિદગ્ધતાની એમનામાં જુગલબંધી છે, સૌથી વિશેષ આ તાજેતરના ને તાજા ‘રાવણહથો’માં.

આ મરમાળા કવિએ સંગ્રહના નિવેદન ‘કિંચિત્’માં તો એક ટૂંકુંસરખું પ્રવચન જ કરી કાઢ્યું છે પણ એમાંથી એક ઓળખ-ઉદ્ગાર આપણે તારવી લઈએ. એ કહે છે, ‘કવિતાએ મને દૂરસુદૂરના પ્રદેશોમાં ને સમયોમાં વિહાર કરાવ્યો છે. તેણે મારો મોં-મેળાપ કરાવ્યો છે.’ આ નિવેદનની પણ પહેલાં, પ્રવેશકપૃષ્ઠ પર ‘રાવણહથો’ પુસ્તક નામની નીચે કવિએ નોંધ કરી છે : ‘રાવણે પોતાના આંતરડામાંથી વાજિંત્રનો તાર બનાવ્યો અને શિવને પ્રસન્ન કરવા સંગીત રેલાવ્યું – પુરાકથા.’ આ બંને કથનોમાં આ સંગ્રહની એમની કવિતાની સૂચક ભૂમિકા છે, બલકે આ સપ્ત-અંકી રચનાની નાન્દી છે.

હા, આ સંગ્રહમાં કવિએ એમનાં કાવ્યોને સાત ખંડો પાડીને રજૂ કર્યાં છે. આ આયોજન-વિભાજન કોઈને સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રના સંગ્રહોની ભાત(પેટર્ન) યાદ કરાવે, પણ અંદરની કાવ્યરચનાઓ નિતાંત ઉદયની છે અને ખંડવિભાજન પણ એમની અનિવાર્યતામાંથી આવ્યું છે.

બે મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ આ કાવ્યોની આગવી મુદ્રા આંકે છે. સંગ્રહનાં મોટા ભાગનાં

કાવ્યો મહાભારત આદિનાં વિલક્ષણ પુરાકથાનકોના તેમ જ વિશ્વભરની એવી જ પ્રાચીન-અનુપ્રાચીન વિલક્ષણ ઘટનાઓના તથા પાત્ર-પ્રસંગોના સંદર્ભતંતુઓવાળાં છે. આ તંતુઓ, આ મૂળિયાં કવિની સંવેદનાને ક્યાંક કંપાવતાં, ક્યાંક તીવ્રતાથી હચમચાવતાં રહ્યાં છે ને નવો કાવ્યાવતાર પામ્યાં છે. બીજી, પ્રસન્ન કરનારી લાક્ષણિકતા છે કવિનું છંદવિધાન. ઉપજાતિથી (ક્યાંક ગુલબંકીથી) સ્વઘરા સુધીનાં સંસ્કૃત વૃત્તો, નિયતથી પરંપરિત સુધીના તેમ જ ગઝલમાં પ્રયોજાતા માત્રામેળો, મનહર-વનવેલી જેવા સંખ્યામેળ-લયમેળ છંદો એમણે યોજ્યા છે – અછાંદસની આસાનીથી યોજ્યા છે, અન્વયને મરોડ્યા વિના ને તત્સમ શબ્દાવલીને લાઘ્યા વિના તથા કથન-પ્રવાહને અવરોધ્યા વિના. છંદવિવિધામાં ને પદાવલી-સંયોજનમાં ઉદયને કાન્તની ને છેક દલપતરામની પરંપરા સુધી વિહાર કર્યો છે, પોતાનો સૂર છોડ્યા વિના.

હવે થોડાંક કાવ્યોની નજીક જઈએ, વિભાગ-અનુસાર.

વિભાગ ‘એક’નાં કાવ્યોમાં મહાભારત-રામાયણમાંનું કોઈ કથાનક, કોઈ પાત્ર કે પછી સમગ્ર મહાકાવ્યનું કોઈ વિલક્ષણ સત્ય સંવેદનવિષય બન્યું છે ને મનુષ્ય-વેદનાના, મનુષ્ય-સંબંધોના માર્મિક અંશો એમાં તિર્યક્તાથી કાવ્યરૂપ પામ્યા છે. ‘ધર્મયુદ્ધ....?’ કાવ્ય મહાભારત-યુદ્ધના ૧૮ દિવસોમાંથી કેટલાંક દ્રુત ચિત્ર-અંશો (સ્નેપ-શોટ્સ) ઝડપીને સોએક પંક્તિઓમાં જ, ધર્મ અને સત્યની કરુણ વિડંબનાને સૂચવે છે. ૧૮મા દિવસે કૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે – ‘તમારું શ્રેય ઇચ્છીને, કપટયુદ્ધ આદરી / મહારથી હણ્યા છે મેં એક એક કરી કરી.’ (અનુષ્ટુપ). વળતાં અર્જુન ભગવાનને કહે છે, ‘યુદ્ધ પૂર્વે ભગવદ્ગીતામાં તો તમે જુદો જ ઉપદેશ આપતા હતા!’ આ જ વક્તા કાવ્યારંભે પણ છે – આ ‘ધર્મ’યુદ્ધના નિયમોની પ્રતિજ્ઞા લેતાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ન કહે છે – ‘શસ્ત્રહીન થયેલાને હણાવો નહીં’ (અનુષ્ટુપ); ભીમ કહે છે – ‘છળપૂર્વક લડવું નહીં’ (અનુષ્ટુપ). કવિએ કોઈ અર્થઘટન ‘કહ્યું’ નથી, દશ્યોથી ને પાત્રોદ્ગારોથી ‘બતાવ્યું’ છે. એથી કાવ્ય સુવાચ્ય રહીને માર્મિક બન્યું છે.

‘રામરાજ્ય’ વાલ્મીકિ રામાયણના શ્લોક-સંદર્ભોની સરસું રહીને, રામના સીતાત્યાગને અને કવિના સ્વીકારને આલેખે છે. ગંગાને સામે તીરે સીતાને ઉતારીને, ક્ષમા યાચી લક્ષ્મણ વિદાય લે છે ને કવિ પ્રવેશે છે :

‘ઊભી ઊભી રુએ છે,
જાનકીને વાલ્મીકિ
ભીની આંખે જુએ છે.’

(છંદ : ગાલગા લગાગાગા)

કાવ્યના છેલ્લા ખંડની સળંગ વાલ્મીકિ-ઉક્તિમાં કવિ બદ્ધ છંદવિધાનને થોડું હળવું કરે છે. સીતાને કહે છે, આ તીરે હવે રાજસત્તા પૂરી, કવિસત્તા શરૂ. ‘તારું જ ઘર છે આ / વસવું હોય ત્યાં સુધી વસ / સુખેથી / અહીં / મારા કાવ્યમાં.’ ‘મારા કાવ્યમાં’ કહેવાથી વ્યંજના રમણીય ને બૃહત્-વ્યાપી બને છે.

પુરા-સંદર્ભો સિવાયના સંદર્ભોનાં ને વ્યક્તિગત સંવેદનનાં વિભાગ ‘બે’નાં કાવ્યો પ્રશિષ્ટ

સંસ્પર્શ અને વિમર્શ

છંદ-વિધાનમાંથી અછાંદસમાં વહે છે. ક્યાંક તો ગદ્યકથન ને વાર્તાકથન છે, પણ વ્યંજના કવિતાની છે. ‘વારતા’ કાવ્યમાં બકરી, ભટૂરિયાં ને વરુ એનાં એ લાગે છે, પણ એનાં એ નથી. બકરીનું નામ અસ્મિતા છે અને છે તેજતરાર સ્વભાવની, પોતાની ભાષા પર મગર! ભટૂરિયાં ‘વુલ્ફ’ના ‘હલ્લો, હાઉ ડુ યુ ડુ’માં ફસાઈને એનો ગ્રાસ બને છે. અસ્મિતાએ તો કહેલું, ‘માતાની ભાષા ઓળખનારાં જ જીવતાં રહે છે આ જંગલમાં.’

‘ડીમન એક્સપ્રેસ’ પણ કોન્વેન્ટની ભાષામાં ખેંચાઈને ‘ડીમન’ (રાક્ષસ)ની રાઈડમાં બેસી ‘ડીમનના મોંમાં હડપ થતાં’ બાળકોની માતૃભાષાના વિલયની વક્તા છે. ‘કચરાટોપલી’ અને ‘ઝેરોક્સ સાહિત્ય’ વક્ર સ્થિતિમાં બેસ્વાદ બનતા સાહિત્ય-અનુભવને વિલક્ષણતાથી નિરૂપે છે.

સંકેતોથી કાવ્યરચના કરતા કવિને ક્યારેક ચમત્કૃતિ રચવામાં રસ પડે છે. એવી ચમત્કૃતિ રસપ્રદ બને છે, પણ ક્યાંક મુખર બની જાય છે. ‘ફેન્સી ટ્રેસ’માં, મોટપણે મિત્રો બાળપણ અનુભવવાની રમત આદરે છે. કાવ્યમાં વ્યંજના છે એને કવિએ ઉઘાડી પાડી બતાવી છે! -

‘થોડી પળો અમે
બાળપણ પહેરીને
મૃત્યુને છેતર્યું.’

વિભાગ ‘ત્રણ’ની રચનાઓમાં સ્થળ-કાળના, ઈતિહાસના મોટા ફલક પરથી ગ્રહેલાં કેટલાંક ઘટના-પાત્ર-સંવેદના કાવ્યવિષય બન્યાં છે. ‘ઓગણીસો અઢાર’માં યુરપ - અમેરિકામાં ભયાનક બનેલા સ્પેનિશ ફ્લૂનાં, કેટલાંક શહેરોનાં હૃદય-વિદારક દશ્યચિત્રો જાણે દીવાલે ટાંગેલી મરણોપરાંત છબીઓ જેવાં લાગે છે!

‘ઘણાંય હોસ્પિટલોની બહાર ઊભાં છે
કોઈની સારી, કોઈની ખરાબ દુવા મળે
હવે આ જાય તો એના બિછાને સૂવા મળે’

તથા ‘પછી તો સ્પેનમાં વસતીગણતરી લેવાઈ : / મર્યા છે કેટલા લોકો? ક્યાં શહેરોમાં? પહેલા નંબરે કોણ આવ્યું, એ કહી શકશો?’ એવી તિર્યક્ પંક્તિઓ વિશ્વવ્યાપી કોરોનાના આતંકનેય જાણે ધ્વનિત કરે છે. (કાવ્ય રચાયું છે ૨૦૨૦માં).

‘ચેસ્લો વિમ્બાર્સ્કાની ડાયરી’ નામનું કાવ્ય બીજા વિશ્વયુદ્ધની દારુણતાને કરુણ-બીભત્સની વક્તાથી આલેખતું - જરા લાંબી ચર્ચા માગતું - અસરકારક કાવ્ય છે.

એક વિલક્ષણ કટાક્ષનું કાવ્ય છે ‘કાકારેકુ.’ ચૂંટણીથી વાજ આવી ગયેલા બ્રાઝિલના સાઓપોલો શહેરના લોકોએ કાકારેકુ નામના એક ગેંડાને ઉમેદવાર તરીકે ઊભો રાખેલો! મનહરમાં ચાલતા ને વિનોદ-કાકુવાળી દલપતશૈલી યોજતા આ કાવ્યની છેલ્લી પંક્તિ સાંભળી લઈએ : ગેંડો જીતી જાય છે, મોટાં માથાં સામે આ વનેચર કેમ જીત્યો? ‘તેઓ બોલ્યા : આ બિચારો ખાવાનો સાઠ રતલ / બીજા ઉમેદવારોની ખાયકી વધારે છે.’ હળવી રીતિની એક સ્વાદ્ય રચના.

વિભાગ ‘ચાર’માં નિરંજન ભગત, લાભશંકર, સિતાંશુ, જયંત પારેખને વિષય કરતાં કાવ્યો છે એમાંથી આ પંક્તિઓ ધ્યાનાર્હ છે :

‘હેવમોરમાં આઈસક્રીમ ખાતાં, સાદ સંભળાય
‘લાવો તમારો હાથ મેળવીએ’
એક છેડે હું બેઠો હોઉં
બીજે છેડે ભવભૂતિ
બેયને લાગે : મને કહે છે.’

વળી છંદવિધાનને યોજતાં, ખંડ ‘પાંચ’નાં કેટલાંક કાવ્યોમાં ઘટના-સંવેદનનાં આલેખન બહુ વેધક છે. ચિત્રકાર કારાવાજિયો એક ગણિકાને સામે બેસાડી ચિત્ર કરતો ગયો ને ઊપસી આવી ઈસુની માતૃકા! છેલ્લી પંક્તિ છે :

‘ગણિકાને ચિત્રકારે તો માતા ગણી હતી,
પણ પાદરીએ પાછી ગણિકા કરી મૂકી.’
(છંદ : ગાગાલ ગાલગાલ લગાગાલ ગાલગા)

બ્રાજિલના ચિત્રકાર પોર્ટિનારિએ સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની ભીંતે એક અતિકાય ભીંતચિત્ર આલેખેલું છે. કવિ જુએ છે કે કલાકારે ‘પીંછી ઉપાડી, ભીંતમાં મારગ થતો ગયો.’ (કાવ્ય ‘યુદ્ધ અને શાંતિ’, રચના વર્ષ ૨૦૨૧). વૉર એન્ડ પીસ નામના આ ચિત્રમાંની પંક્તિઓ તો જુઓ : ‘સર્વત્ર સ્ત્રી જ સ્ત્રી છે, પુરુષો કશે નથી / યુદ્ધોની પૂર્વે તો હતા, કિન્તુ હવે નથી. કુરુકુળવધૂ ફરી રહી ઓગણીસમે દિવસે?’ છેલ્લા પ્રશ્નાર્થમાં કવિએ મહાયુદ્ધોનો જાણે એક-આકાર કરી દીધો છે. આ કાવ્યનું છંદવિધાન છે - ગાગાલ ગાલગાલ લગાગાલ ગાલગા. એનું ઉદા. લખ્યું છે - ‘નહીં તો જીવનનો માર્ગ છે ઘરથી કબર સુધી.’ શું આ અનાયાસે ધસી આવેલી વ્યંજના?

વિભાગ ‘છ’ આખોય એક જ કાવ્યનો છે. પંદર પાનાંમાં વિસ્તરેલું આ દીર્ઘ કાવ્ય જેરુસલામની જેહાદને આલેખે છે એટલું જ અહીં તો કહી શકાશે, કેમ કે આ મહત્વાકાંક્ષી રચના લાંબી ચર્ચા ખમે એવી છે. ચાવીરૂપ પંક્તિઓ નોંધીને અટકીએ : ‘ગાજતી ને ગજવતી નીકળે નદી / એમ જેરુસલામ જાવા નીકળી / ઈસુની અગિયારમી આખી સદી.’ (ગાલગા ગાગાલગા ગાગાલગા).

અરે કવિ, છ કોઠા ઠીકઠીક દુર્ભેદ અને છેલ્લો સાતમો કોઠો ભેદ?! કેવી આચરની! વિભાગ ‘સાત’માં એક દુહા-સોરઠા-કાવ્ય છે, બીજી છ ગઝલરચનાઓ છે. માર્મિકતા અને રંજકતા વચ્ચેનું અંતર ઓછું થતું જાય છે. મરમાળો સોરઠો આવી કડી પણ ધરે છે! : ‘હસ્તધૂનન શી ચીજમાં ખાઈ ગયા ને થાપ! / સમજ્યા હસ્તમિલાપ, કોઈ એમાં શું કરે?’

ગઝલોમાં ઉદયનની પૂર્વકવિતામાંનો હળવો વિનોદ, ચમત્કૃતિ, સભારંજકતા વાનગીલેખે અહીં પણ આવ્યાં છે. થોડીક મસ્તી, થોડીક ચબરાક શબ્દ-દિલ્લગી, દિલબહેલાવ રંજકતા -

એની વચ્ચે ‘સંતુલન આબાદ સાચવ્યું / કાચાં કાવ્યો, પાકાં પૂંઠાં!’માં કવિએ નબળા કાવ્ય-રાશિ પર કટાક્ષ કર્યો છે. ઉદયન મુશાયરામાં વાહવાહ મેળવતા હશે. જુઓને – ‘આપની આ ખાટી મીઠી વાતો અમને ભાવે છે, / ને ઉપરથી મોસમ પણ મીઠુંમરચું ભભરાવે છે.’

આ સંગ્રહના પહેલા જ કાવ્યને અંતે કૃષ્ણને નિરુત્તર કરી દેતો કાવ્યવ્યંગ ક્યાં ને છેલ્લી ગઝલના શેરમાં પ્રાસને લાકડે માંકડું વળગાળતો વ્યંજનાશૂન્ય ઉદ્ગાર ક્યાં! ‘ઈંટ, માટી, રેતી, કપચી, કાચ, ચૂનો / એક દિવસ કામ પડશે લાકડાનું.’ તમારે ઉદયન, આમ સાતમે કોઠે નીચે નહોતું પડવાનું. ખેર.

મને વિચાર આવે છે – થોડાક સહૃદયો હોય ને એક સાપ્તાહિક આસ્વાદસભા હોય, તો ઉદયનના આ સંગ્રહનું એક એક કાવ્ય લઈને નિરાંતે એકેએક નકશીકામને ખોલતી વાત કરું. એવી સક્ષમ ને સશક્ત કવિતા છે આ.